

Urartu Krallığı'nda Urne Gömülerin Kökeni ve Gelişimi*

The Origin and Development of Cremation Urn Burials in Urartian Kingdom

Yenal SÜRÜN

Van Yüzüncü Yıl Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü
yenalsrn@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6846-5467>

Rafet ÇAVUŞOĞLU

Van Yüzüncü Yıl Üniveristesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
rcavusoglu@yyu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0049-902X>

Özet

Urartu Krallığı'nda urne gömü geleneği, toplumun çok etnikli ve kozmopolit yapısının bir sonucu olarak ortaya çıkan dini ve kültürel çeşitliliğin bir yansımasıdır. Urartular hem inhumasyon hem de kremasyon gömü yöntemlerini uygulamış; kremasyon pratiğinde yakılan bireylere ait kemik ve kül kalıntıları çoğunlukla urne kaplar içine yerleştirilmiştir. Urne olarak pişmiş toprak kaplar kullanılmış olmakla birlikte bronz örnekler de rastlanmıştır. Urnelerin ağızları çoğunlukla ters çevrilmiş bir kapla kapatılmış; mezar hediyeleri ise genellikle urne içinde, çevresinde ya da altında konumlandırılmıştır. Urartu'daki urne gömü geleneğinin kökeni, Anadolu'da Neolitik Dönem'den itibaren izlenen köklü kremasyon uygulamalarına dayanmaktadır. Çayönü ve Çatalhöyük ile başlayan bu gelenek, Kalkolitik ve Tunç Çağı boyunca Yumuktepe, Acemhöyük, Gedikli-Karahöyük ve Panaztepe gibi merkezlerde sürdürülmüş, Hititler döneminde ise urne mezarlarla daha da yaygınlaşmıştır. Urartu bağlamında köken tartışmalarında Hitit ve Geç Hitit krallıkları, Kuzey Suriye etkisi, Hurriler ve nüfus hareketleri öne çıkmaktadır. Yeni Assur'da kremasyonun sınırlı ve farklı özellikler göstermesi, bu kültürün köken açısından zayıf bir etken olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle, geleneğin Kuzey Suriye bağlantılı topluluklar veya Hurri etkileri aracılığıyla Urartu'ya taşındığı, ancak özünde Anadolu kökenli olduğu kabul edilmektedir. Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağ'da; Dilkaya, Karagündüz ve Ernis-Evditepe gibi merkezlerde sınırlı örneklerle görülen urne gömü uygulaması, Urartu krallık döneminde belirgin bir yaygınlık kazanmıştır. Çavuştepe, Van Kalesi, Ayanis, Altıntepe ve Adilcevas gibi önemli merkezlerde tespit edilen urne gömüler; basit toprak çukurlarından taş sandık mezarlara, oda mezar nişlerinden kaya yarıklarına ve kral mezarlarına kadar farklı mezar tiplerinde uygulanmıştır. Bu süreçte urne formları çeşitlenmiş, mezar hediyeleri zenginleşmiş ve uygulama toplumun geniş kesimlerine yayılmıştır. Urartu'da urne gömü geleneği, Anadolu'nun köklü kremasyon mirasının Demir Çağı'ndaki devamı niteliğindedir. Krallığın güçlü siyasi yapısı, merkezi otoritesi, etnik çeşitliliği ve hoşgörülü inanç sistemi sayesinde bu uygulama en yoğun dönemini yaşamıştır. MÖ 9.-6. yüzyıllar arasında Anadolu, Kuzey Suriye ve Doğu Akdeniz genelinde gözlenen yayılım ile paralellik göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Kremasyon, Urne, Mezar, Köken

* Bu çalışma, Yenal SÜRÜN tarafından hazırlanan "Urartu Krallığı'nda Urne Gömü Geleneği: Sosyo-Kültürel Bir Yaklaşım" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract

The urn burial tradition in the Kingdom of Urartu emerged as a reflection of the religious and cultural diversity resulting from the multi-ethnic and cosmopolitan structure of the society. The Urartians practiced both inhumation and cremation burial methods; in the cremation practice, the bone and ash remains of the cremated individuals were mostly placed inside urn vessels. Although terracotta pots were primarily used as urns, bronze examples have also been encountered. The mouths of the urns were usually sealed with an inverted vessel; grave goods were generally positioned inside, around, or beneath the urn. The origin of the urn burial tradition in Urartu is based on the deep-rooted cremation practices observed in Anatolia since the Neolithic Period. This tradition, which began at Çayönü and Çatalhöyük, continued through the Chalcolithic and Bronze Ages at centers such as Yumuktepe, Achemhöyük, Gedikli-Karahöyük, and Panaztepe, and became even more widespread with urn graves during the Hittite period. In discussions of origins within the Urartian context, the Hittite and Neo-Hittite kingdoms, North Syrian influence, the Hurrians, and population movements come to the fore. Since cremation in Neo-Assyria was limited and showed different characteristics, this culture is considered a weak factor in terms of origin. Therefore, it is accepted that the tradition was transmitted to Urartu through North Syrian-related communities or via Hurrian influences, yet its essence is of Anatolian origin. In the Van Lake Basin, the urn burial practice, which appeared with limited examples in the Early Iron Age at centers such as Dilkaya, Karagündüz, and Ernis-Evditepe, gained significant prevalence during the Urartian kingdom period. Urn burials identified at important centers such as Çavuştepe, Van Fortress, Ayanis, Altintepe, and Adilcevaz were applied in various grave types ranging from simple earthen pits to stone cist graves, from chamber tomb niches to rock crevices and royal tombs. In this process, urn forms diversified, grave goods became richer, and the practice spread to broad segments of society. The urn burial tradition in Urartu constitutes the continuation in the Iron Age of Anatolia's deep-rooted cremation heritage. Thanks to the kingdom's strong political structure, central authority, ethnic diversity, and tolerant belief system, this practice experienced its most intensive period. It shows parallelism with the spread observed across Anatolia, North Syria, and the Eastern Mediterranean in general between the 9th and 6th centuries BCE.

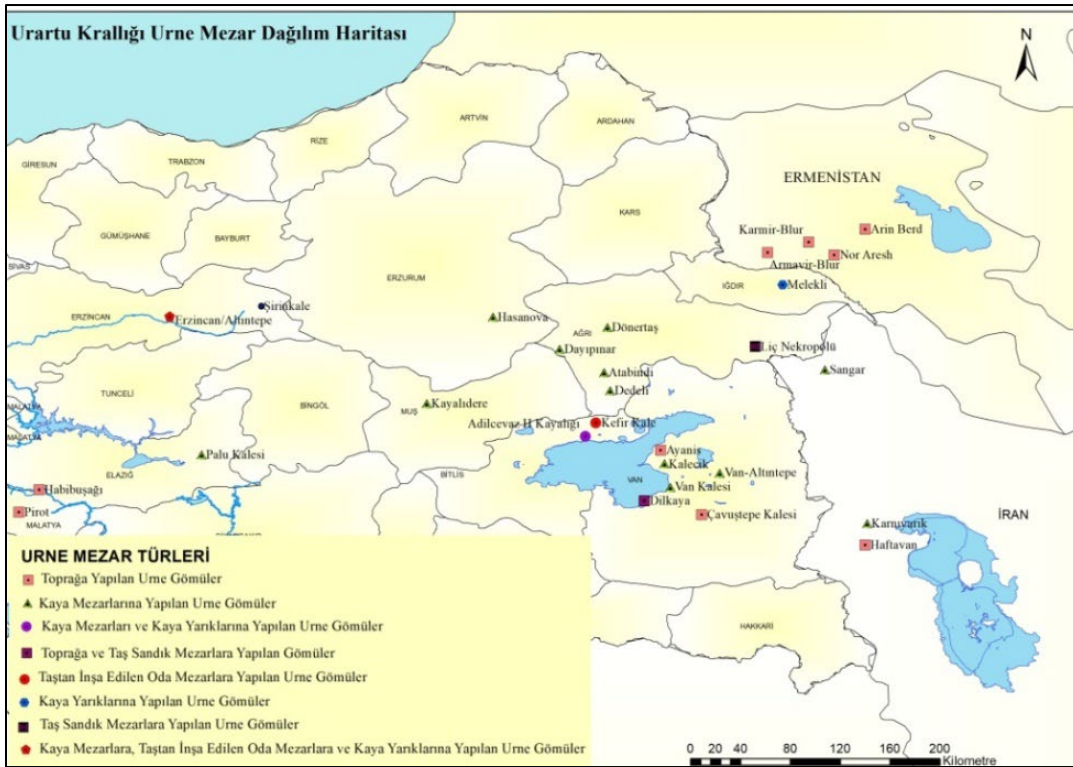
Keywords: Urartu, Cremation, Urn, Burial, Origin

GİRİŞ

Urartu Krallığı, MÖ 9-7. yüzyıllar arasında, başkent Tuşpa (Van Kalesi) olmak üzere Doğu Anadolu merkezli kurulmuştur. Ancak Urartu krallarının izlemiş olduğu başarılı askeri ve siyasi politikalar neticesinde krallığın sınırları; batıda Fırat, güneyde Zagros Dağları ile birleşen Doğu Toroslar, kuzeyde Kuzey Ermenistan Dağları ve doğuda İran'da Salavan Dağlarına kadar genişlemiştir (Salvini, 2006: 7; Salvini, 2011: 74; Çavuşoğlu, 2012: 80). Genişleyen sınırlarla birlikte Urartu Krallığı'nın sosyal, kültürel, ekonomik ve dini yapısı, kozmoplit bir karakter kazanmıştır. Urartu, toplum yapısı itibarıyla Uruadri ve Nairi gibi farklı etnik kökten halklardan oluşmaktaydı. Toplum içerisinde yer alan farklılık, çeşitli türde sosyo-kültürel uygulamaların yanı sıra inanç sistemine de yansımıştır. Urartu tanrılar panteonunda bulunan tanrıların çeşitliliği ile günlük yaşama uygulanan dini pratikler, bu yansımanın bir göstergesidir. Urartu dini, Anadolu'nun yanı sıra komşu ve çağdaş devletlerin dini ile yakın bir ilişki içerisindeydi. Urartular, kendine özgü tanrılarla birlikte ele geçirdiği toplumlarda inanılan tanrılara da kendi panteonunda yer vermiştir.

Buna bağı olarak Urartu dininde; Assurlular, Hititler, Hurriler ve Babillerin geleneklerini görmek mümkündür (Belli, 1982; Çilingiroğlu, 1997; Sevin, 2003; Çavuşoğlu, 2014). Farklı toplum yapısı ile ilişkili olarak çeşitlilik gösteren dinsel inanışlar, ölüm ve sonrasına da yansımıştır. Ölümden sonra yaşama inanan Urartular, bu inancı ölü gömme geleneklerine de yansıtılmışlardır. Urartular; ölümlerini inhumasyon (yakmadan/normal) ve kremasyon (yakarak) olmak üzere iki şekilde gömmüşlerdir. Her iki gömü türünde de mezar yapıları farklılık arz etmektedir. Genel bir sınıflandırma dâhilinde mezar tipleri arasında kaya mezarları, oda mezarlar, basit toprak mezarlar, sandık mezarlar ve küp mezarlar yer almaktadır (Barnett, 1963; Çevik, 2000; Konyar, 2004; Konyar, 2010; Konyar, 2011).

Urartular kremasyon gömü uygulamasını iki farklı şekilde gerçekleştirmiştir. Bunlardan en yaygın olanı, cesedin yakılmasının ardından geriye kalan kalıntıların *urne* olarak adlandırılan kaplara yerleştirilmesiyle yapılan gömü türüdür. Diğer kremasyon uygulaması ise yakma işlemi sonrasında elde edilen kalıntıların doğrudan toprağa açılan bir çukura gömülmesi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Kremasyon (Latince *cremare* = yakmak) uygulaması, farklı dönemlerde ve çeşitli toplumlarda görüldüğü gibi Urartular açısından da günümüzde tam anlamıyla açıklanamayan bir ölü gömme geleneği olarak değerlendirilmektedir. Bu uygulamanın nedenlerine ilişkin farklı görüşler ileri sürülmüştür. Uhri'ye göre bu uygulamanın amacı “beden ve ruhun öteki dünyaya eksiksiz ulaşabilmesi”dir (Uhri, 2010: 84–85). Hançerlioğlu ise kremasyonu “kötülüklerin uzaklaştırılması” ile ilişkilendirmektedir (Hançerlioğlu, 1975: 76). Erdal tarafından “ruhun ve bedeninin temizlenmesi” şeklinde yorumlanan kremasyon uygulaması (Erdal, 2002: 116), Thomson'a göre “yeniden doğuş” düşüncesi ile açıklanmaktadır (Thomson, 2007: 498). Bienkowski ve Deniz ise kremasyonun “yer tasarrufu sağlama ve hijyen koşullarını koruma” amacıyla uygulanmış olabileceğini belirtmektedir (Bienkowski, 1982: 86; Deniz, 1986: 119). Urne kapları çoğunlukla pişmiş topraktan yapılmış olmakla birlikte bronzdan üretilmiş örneklerle de rastlanmaktadır. Urnelerin üzerinde sayıları 1 ile 5 arasında değişen, aynı ya da farklı yüzeylerde yer alan yuvarlak biçimli delikler bulunmaktadır (Özgüç, 1969: 27; Ögün, 1974b: 443–444; Ögün, 1978a: 639–678; Derin, 1993: 110). Urnelerin ağız kısımları çoğu zaman ters çevrilmiş bir kase ya da çanak formundaki “urne kapağı” ile kapatılmıştır. Urne formları arasında başta çömlek olmak üzere testi ve amphora örnekleri yer almaktadır (Görsel 1). Urne kullanılmadan gerçekleştirilen kremasyon gömülerde kalıntıların doğrudan toprağa açılan çukurlara bırakıldığı anlaşılmaktadır. Urne gömülerde ise inhumasyon mezarlarında olduğu gibi farklı mezar tiplerinin kullanıldığı görülmektedir. Urne gömülerin gerçekleştirildiği mezar tipleri arasında en yoğun grubu basit toprak mezarlar oluşturmaktadır. Bu uygulamada urne doğrudan toprağa açılan bir çukura yerleştirilmiştir. Bunun dışında oda mezarların niş ya da taban kısımlarına yapılan gömüler, taş sandık mezarlara yapılan gömüler ve kaya yarıklarına gerçekleştirilen gömüler de diğer urne mezar tipleri arasında yer almaktadır (Barnett, 1963; Ögün, 1978a: 672) (Harita 1). Özellikle toprağa yapılan urne gömülerinde, urnelerin çoğunlukla kum taşlarıyla ve bazen de seramik gövde parçalarıyla desteklendiği belirtilmektedir (Barnett, 1963: 153–155).

Harita 1: Urartu Krallığı alanı içerisinde tespit edilen urne mezar türleri (Sürün, 2014:186).

Urneler içerisinde kremasyon sonucu elde edilen kemik ve kül kalıntılarının yanı sıra ölen kişiye ait ya da mezar hediyesi olarak bırakılmış çeşitli buluntular da yer almaktadır. Bu buluntular bazen urne içerisinde, bazen urnenin dip kısmında ya da çevresinde bulunabilmektedir. Urne mezarlarda ele geçen buluntular arasında genellikle pişmiş topraktan yapılmış çanak, çömlek, kandil, kase, tabak, bardak, ağırşak ve mühürler yer almaktadır (Barnett, 1963: 154 vd.). Ancak en yoğun buluntu grubunu metal eserler oluşturmaktadır. Metal buluntular çoğunlukla takılardan oluşmakla birlikte silah örnekleri de tespit edilmiştir (Derin, 1993: 130–142) (Görsel 2).

Görsel 1: Çavuştepe Kalesi Urartu Nekropolü'nde 2019 yılı kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan Urneler, urne kapakları ve urne hediyesi bırakılmış olan bir kadeh (Çavuşoğlu vd., 2022: 79/Res. 9).

Görsel 2: Çavuştepe Kalesi Urartu Nekropolü'ndeki 2018 yılı kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan Urne 17'nin içerisinde ele geçen buluntular (Çavuşoğlu vd., 2019b: 29/Res. 13).

1. ANADOLU'DA KREMASYON VE URNE GÖMÜLERİN KISA TARİHÇESİ

Urartu Krallığı'nda kremasyon ya da urne gömü uygulamalarının, Anadolu'da kökeni Neolitik Dönem'e (MÖ 8000–5500) kadar uzanan bir geleneğin devamı olduğu ve çeşitli etkileşimler sonucunda bu gömü türünün Urartu'ya aktarılarak sürdürüldüğü düşünülmektedir. Bu uygulamanın kimlerle ve hangi etkileşimler sonucunda aktarıldığı konusu net olmamakla birlikte tartışmaya açıktır. Temelde kremasyona dayanan urne gömülerin gelişimini anlamak için Anadolu'daki tarihsel sürecini incelemek gerekmektedir. Kremasyon ilişkin en erken örnekler; Diyarbakır-Çayönü (Çambel vd., 1990: 71), Kırklareli-Demirköy (Özbek, 1990: 163; Özdoğan ve Başgelen, 2007: 77), Aksaray-Aşıklı Höyük (Özbek, 1993: 205–206) ve Konya-Çatalhöyük'ten (Seeher, 1993: 11) ele geçmiştir. Kalkolitik Dönem'de (MÖ 5500–3000) ise kremasyon uygulamasının en önemli temsil merkezlerinden biri Mersin-Yumuktepe'dir (Garstang, 1953: 111; Yener, 2000: 209). MÖ 2. binyılda Anadolu ve Kuzey Suriye'de kremasyon gömü geleneğinde belirgin bir artış gözlenmektedir. Gedikli/Karahöyük (Erkanal, 1991: 282), Mardin-Girnavaz (Duru, 2006: 57), Aksaray-Acemhöyük (Öztan, 1998: 167 vd.) ve İzmir-Panaztepe (Erkanal, 1987: 154) bu geleneğin önemli merkezleri arasında yer almaktadır.

Anadolu'da urne gömülere ilişkin ilk veriler Geç Neolitik Dönem'e kadar uzanmaktadır. İstanbul-Yenikapı'da tespit edilen yedi adet urne (Dönmez, 2011: 22; Kızıltan, 2014), Anadolu'da urne gömülerin ilk görüldüğü merkezler arasında yer almaktadır. Kalkolitik Dönem'de Hatay-Tell Kurdu Höyüğü'nde bir çömlek içerisinde yanmış insan kemikleri tespit edilmiştir (Yener vd., 2000: 209). Tunç Çağı'nda ise Çorum-Kuşsaray (Koşay, 1968: 89), Afyon-Kaklık (Joukowsky, 1986: 121; Topbaş, Efe İlaslı, 1998: 77), Tarsus-Gözlükule (Goldman, 1956: 47) ve Diyarbakır-Salat Tepe (Ökse, 2009: 25) gibi önemli merkezlerde de urne gömülere ilişkin buluntular ele geçmiştir. MÖ 2. binyıla gelindiğinde urne gömülerde artış, çeşitlilik ve tipolojik farklılaşma görülmeye başlanmıştır. Acemhöyük-Arıbaş Mezarlığı'nda tabak ve kaseler içerisinde yanmış kül ve kemik kalıntıları ele geçmiştir (Öztan, 1998: 168; Ekmen, 2012: 33). Gedikli-Karahöyük'te ele geçen urneler ise üzerlerinde yer alan birer delik sebebiyle ayrı bir önem taşımaktadır (Alkım, 1966: 14). MÖ 2. binyılın en güçlü uygarlıklarından biri olan Hititlerde de kremasyona ilişkin veriler bulunmaktadır. Hititler, yakarak gömme uygulamalarında çoğunlukla urne mezarları tercih etmişlerdir. Çorum-Osmankayası (Bittel vd., 1958: 37) ve Ilıca Mezarlığı (Orthmann, 1965: 107–114; Dinçol, 1982: 94; Mutlu, 2018) bu döneme ait önemli merkezler arasında yer almaktadır. Bunların dışında Batı Anadolu'da Panaztepe (Erkanal, 1987: 154), Beşiktepe (Korfmann, 1986: 231), Müskebi (Boysal, 1964: 81), Ulucak Höyük (Abay vd., 2006: 361) ve Baklatepe'de (Erkanal, 1987: 257; Erdal, 2002: 121) urne mezarların ele geçtiği belirtilmiştir

2. URARTU URNE GÖMÜLERİNİN KÖKENİ

Urartu Krallığı'nda urne gömülerin kökenini çeşitli etkenlere bağlamak mümkündür. Bunlar arasında; Hititler ekseninde Urartu-Geç Hitit krallıkları ilişkileri, toplu nüfus aktarımları, Urartu toplum yapısı ve Kuzey Suriye etkileşimleri ele alınabilir. Kuzey Suriye'de ölü yakma geleneği, Geç Tunç Çağı ve Demir Çağlarında yoğunlaşmıştır. Tell Chuera'da tespit edilen kremasyon gömüler, ölü yakma ve cenaze törenlerine ilişkin önemli veriler ortaya koymuştur. Bu kalıntıların,

Hitit yazılı belgelerindeki cenaze törenleri ile benzerlik gösterdiği ve bu uygulamalarda Hititlerden esinlenilmiş olabileceği belirtilmiştir. Bu benzerlik, Hurri dünyasının Hititlerle olan ilişkilerine dayandırılmıştır (Moortgat, 1962: 23–40).

Hitit İmparatorluğu'nun MÖ 1200 yıllarında yıkılmasından sonra geriye kalan topluluklar Kuzey Suriye, Kilikya, Orta ve Güney Anadolu bölgelerine dağılarak çeşitli krallıklar kurmuşlardır. Söz konusu krallıklar kimi zaman Urartu ve Yeni Assur ile ittifak kurmuş, bazen de rekabet içerisinde olmuşlardır. Örneğin Geç Hitit krallıklarından Tabal'ın, Urartu ile ittifak yaparak Yeni Assur kralı III. Tiglat-pileser'e (MÖ 745–721) karşı savaştığı bilinmektedir (Dönmez, 2003: 161). Urartu ile Geç Hitit krallıkları arasındaki ilişkilerin yalnızca siyasi veya askerî alanla sınırlı olmadığı da açıktır. Geç Hitit krallıklarından Karkamış (Woolley, 1952) ve Zincirli'de (Schulen ve Hermann, 2016) kremasyona ilişkin verilere ulaşılmıştır. Karkamış'ta Geç Neolitik Dönem'den Geç Demir Çağı'na kadar uzanan bir kremasyon geleneği söz konusudur (Woolley, 1914: 88; Özgüç, 1948: 21). Burada ele geçen urne kapları MÖ 8. yüzyıla tarihlendirilmekle birlikte krater formu en yaygın urne kap tipidir. Bu form, Kıbrıs kraterleri ile benzerlik taşımaktadır. Ayrıca söz konusu form, Mısır'daki Amarna ve Kuzey Suriye'deki Al Mina ile de benzerlik göstermektedir (Hogarth, 1914). Buna bağlı olarak Karkamış bağlamında Geç Hitit ile Hitit İmparatorluk Dönemi urne gömüleri arasında doğrudan bir benzerlikten söz etmek güçtür.

Urartu Krallığı'nın çağdaşlarından olan Yeni Assur Krallığı'nda da kremasyon ve urne gömülere ilişkin kalıntılar tespit edilmiştir. Ancak Yeni Assur'da urne ya da kremasyon gömü türü az sayıda örnekle temsil edilmektedir. Bu durum, Yeni Assur'da yakarak gömme geleneğinin yaygın olarak tercih edilmediğini göstermektedir (Çevik, 2000: 19). Yeni Assur urnelerinin en karakteristik özelliği, çoğunun deliksiz olmasıdır. Urartu urnelerinde ise deliksiz örnekler az sayıda olmakla birlikte çoğunlukla 1–5 arasında değişen delikler bulunmaktadır. Yeni Assur'daki urnelerin sayıca azlığı ve genellikle deliksiz ya da tek delikli olmaları, Urartu urnelerinin kökenini Yeni Assur'a dayandırmak için yeterli veri sağlamamaktadır. Anadolu'da delikli urnelerin en erken örneklerine Troia I, Ahlatlıbel ve Maşathöyük'te rastlanmıştır (Alkım, 1966: 14). Bu nedenle Urartu delikli urnelerinin kökenini Anadolu içinde aramak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Urne deliklerinin neden açıldığı ve işlevinin ne olduğu ile ilgili net bir şey söylemek güçtür. Bu konuda çeşitli türde fikirler öne sürülmüştür. Kabul gören en yaygın görüş, bunların “*ruhun girip çıkması*” amacıyla açılmış olduğudur (Derin, 1994: 57-61; Tarhan, 2007: 259-264).

Urartu Krallığı'nın askerî seferler sonucunda ele geçirdiği bölgelerden toplu nüfus aktarımları yaptığı da krallık yazıtlarından bilinmektedir. Bu aktarımların; ayaklanma çıkaran ya da çıkarabilecek toplulukları farklı yerlere sürerek izole etmek veya yeni ve farklı bir toplum içerisinde kaynaştırmak amacıyla gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Ayrıca orduya asker kazandırmak, mimari ve diğer iş kollarında çalışacak iş gücü sağlamak ya da sanat ve zanaat alanlarında istihdam etmek amacıyla da bu nakiller yapılmıştır. Urartu krallarından İşpuini ve Minua'nın Güney Kafkasya'dan nüfus nakilleri yaptıkları bilinmektedir. Yine I. Argiştî döneminde Piteira ülkesinden Urartu ülkesine erkek, kadın ve çocuklardan oluşan bir nüfus aktarımı gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Hate ve Supani ülkelerinden Arin-Berd'e nüfus nakillerinin yapıldığı belirtilmiştir (Çilingiroğlu, 1984: 311 vd.).

Yazılı kaynaklardan Kuzey Suriye'den yapılan aktarımların da olduğu anlaşılmaktadır. Fildişi sanatı Urartu'da köklü bir geçmişe sahip değildir. Buna karşın bu geleneğin Kuzey Suriye'de oldukça gelişmiş olduğu bilinmektedir. Erzincan-Altintepe'de bulunan fildişi eserler, stilistik ve ikonografik açıdan Kuzey Suriye'deki fildişi eserlerle büyük benzerlik taşımaktadır. Bunun dışında Urartu yerleşim alanlarında tespit edilen siren eklentili kazanlar da Kuzey Suriye ile ilişkilendirilmektedir (Çilingiroğlu, 1984). Bu aktarımlar kuşkusuz çeşitli alanlarda kültürel etkileşimlere neden olmuştur. Bu verilerden hareketle Urartu toplum yapısında Kuzey Suriye etkisinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Urartu toplum yapısının Hurri kökenli olduğuna dair görüşler de bulunmaktadır. Hurriler; Güneydoğu Anadolu'da, Van Gölü'nün güneyinde, Kerkük'ten batıya doğru Kuzey Suriye, Hatay ve Gülek Boğazı'na kadar uzanan geniş bir alanda hüküm sürmüşlerdir. Hurri dilinin kökeni MÖ 2000'li yıllara kadar uzanmaktadır. Hurri dili ile Urartuca arasında benzerliklerin bulunduğu da belirtilmektedir. Urartu toplumunun kökenine ilişkin teorilerde Hurri halkından söz etmek mümkündür. Urartuların MÖ 9. yüzyılda Hurri halkının bir araya gelmesiyle oluştuğu yönünde bir görüş mevcuttur (Goetze, 1957: 191). Bir başka görüşe göre Urartular, MÖ 3. binyılda Hurrilerden ayrılıp MÖ 9. yüzyılda Doğu Anadolu'ya göç eden topluluklardır (Benedict, 1980: 100–109). Urartuların MÖ 2. binyılın ikinci yarısında Doğu Anadolu Bölgesi'ne yerleştikleri yönünde başka bir görüş daha bulunmaktadır (Melikişvili, 1960: 10). Bu veriler, Kuzey Suriye'de yerleşim göstermiş olan Hurriler ile Kuzey Suriye–Hurri–Urartu arasında bir etkileşim sürecinin varlığını düşündürmektedir.

Urartularda urne gömülerin kökenine ilişkin yukarıda belirtilen etmenlerle birlikte farklı görüşler de mevcuttur. Van Loon, Urartuların yakarak gömme (kremasyon) geleneğine yabancı olduğunu ve bu gömü türünün köleler aracılığıyla Kapadokya'dan Urartu toplumuna aktarıldığını öne sürmektedir (Van Loon, 1966: 63–64). Çilingiroğlu ise bu uygulamanın Kuzey Suriye'den getirilen esirler aracılığıyla Urartu toplum yapısında yer edindiğini belirtmektedir (Çilingiroğlu, 1984: 86).

3. URARTULARDA URNE GÖMÜLERİN GELİŞİM SÜRECİ

Urartu'nun “Beylikler Dönemi” olarak adlandırılan ve Erken Demir Çağ'a tarihlendirilen evresinde de kremasyon uygulamasına dair veriler tespit edilmiştir. Kremasyon; urne mezar, taş-sandık mezar, oda mezar ya da doğrudan toprağa açılan çukurlara yapılan gömüler şeklinde uygulanmıştır. Ancak kremasyon gömü geleneğinin Doğu Anadolu Bölgesi'nde çok yaygın bir uygulama olmadığı belirtilmiştir (Derin, 1990: 65). Urne gömü geleneğinin görüldüğü ve Urartu'nun Erken Demir Çağı'nı yansıtan temsilci merkezler arasında Dilkaya (Çilingiroğlu, 1988: 232–233; Çilingiroğlu, 1991: 29–31), Karagündüz (Sevin ve Kavaklı, 1995; Sevin ve Kavaklı, 1996) ve Ernis-Evditepe (Sevin, 1987: 36) yer almaktadır.

Dilkaya'da GG16 nolu plankare içerisinde bir taş-sandık mezar ve bu mezar içerisinde bir urne gömü ortaya çıkarılmıştır. İn-situ durumdaki urne içerisinden yanmış kül ve kemik kalıntıları tespit edilmiştir (Çilingiroğlu, 1988: 232–233; Çilingiroğlu, 1991: 29–31). Karagündüz'de inhumasyon gömülerle birlikte kremasyon gömü geleneği de söz konusudur. Yanmış kemiklerin doğrudan açılan çukurlara gömüldüğü kremasyon mezarlarla birlikte urne mezarlar da tespit edilmiştir. Urne

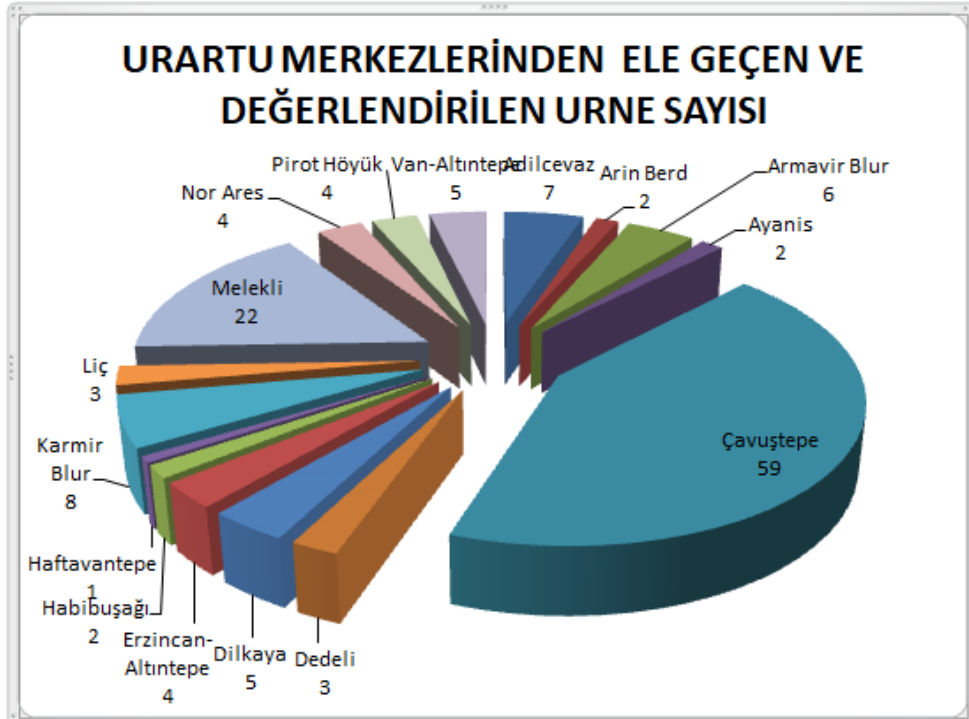
içerisinden kremasyon kemik kalıntıları ile birlikte bazı kişisel eşyaların da ele geçtiği belirtilmiştir (Derin, 1990: 65). Ernis-Evditepe’de bir oda mezar içerisinde bir urnenin ele geçtiği ifade edilmiştir. Urnenin etrafının taşlarla desteklenmiş olduğu görülmüştür. Urne içerisinden yanmış kemik kalıntıları ile boncukların ele geçtiği bildirilmiştir (Sevin, 1987: 36).

MÖ 9. yüzyılda I. Sarduri (MÖ 840–825), başkenti Tuşpa (Van Kalesi) yaparak Urartu Krallığı’nı kurmuştur (Salvini, 2006: 28; Tarhan, 2011: 288; Çavuşoğlu, 2017: 106). Krallığın kurulmasıyla birlikte askerî, siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik alanlarda birçok gelişme yaşanmıştır. Bu dönemde krallığın sınırları genişlemiş ve yerleşim birimleri çeşitlilik kazanmıştır. Urartulara ait bu yerleşim alanlarında gerçekleştirilen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda çok sayıda urne gömü tespit edilmiştir. Urne gömülerin tespit edildiği bazı önemli merkezler arasında Çavuştepe Kalesi (Çavuşoğlu vd., 2019a; Çavuşoğlu vd., 2019b: 20–22; Çavuşoğlu vd., 2022: 71–73), Van Kalesi (Sevin, 1980: 151–155; Tarhan, 1988: 369–428; Konyar, 2010: 409; Sevin, 2012: 86–91), Van-Altıntepe (Sevin vd., 1999: 421–425; Özfirat, 2005: 161), Erzincan-Altıntepe (Emre, 1969: 281; Özgüç, 1969; Karaosmanoğlu vd., 2005: 127), Ayanis (Çilingiroğlu, 1991: 449; Derin, 1993; Çilingiroğlu ve Kozbe, 1994: 445), İğdır-Melekli (Barnett, 1963: 253–264; Özfirat, 2017: 166–167), Dilkaya (Çilingiroğlu, 1985: 152–153; Çilingiroğlu, 1987: 232–233; Çilingiroğlu, 1988: 264; Çilingiroğlu, 1989: 250; Çilingiroğlu, 1993: 477), Adilcevaz (Bilgiç ve Ögün, 1974: 19–20; Ögün, 1978a: 662–663) ve Dedeli Nekropolü (Ögün, 1978a: 7–8; Ögün, 1978b: 667) (Grafik 1, Tablo 1) sayılabilir.

Urartu Krallık Döneminde urne gömülerin; mezar tipi, çeşitlilik ve dağılım açısından yoğun bir uygulama olarak tercih edildiği anlaşılmaktadır (Harita 1). Urnelerin gömüldüğü mezar tipleri arasında bir gelişim söz konusudur. İnhumasyon mezar tiplerinin urne mezarlar için de kullanıldığını ileri sürmemiz mümkündür. Urne mezar tipleri arasında; doğrudan toprağa açılan çukurlar içine yapılan urne gömüler, taş-sandık mezarlara, doğal kaya yarıklarına, oda mezarların taban ya da nişlerine ve taştan inşa edilmiş oda mezarlara yapılan urne gömüler yer almaktadır. Erken dönemlerde taş-sandık mezarlar, oda mezarlar ve toprağa açılan çukurlara yapılan gömüler Urartu Krallık Dönemi’nde de devam etmiştir. Ancak bu dönemde kaya/krali mezarların varlığı dikkat çekicidir. Bu tür mezarların niş ya da tabanlarına urneler yerleştirilmiştir (Çevik, 2000: 39–40) (Grafik 2).

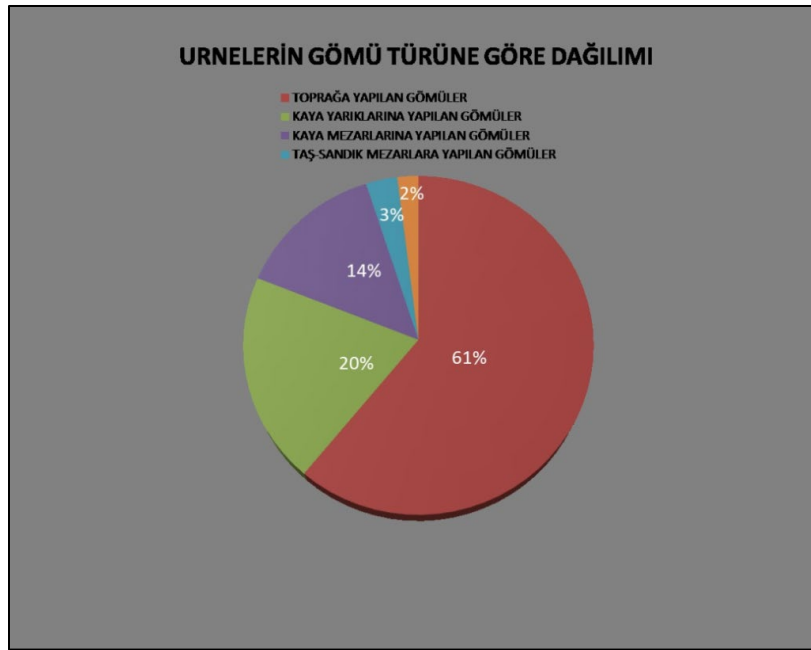
Tablo 1: Urnelerin tespit edildiği merkezler ve urne mezar tipleri (Sürün, 2024: 320).

MERKEZLER	URNE GÖMÜNÜN YAPILDIĞI MEZAR TİPLERİ				
	Toprağa Yapılan Gömü	Kaya Mezarlarına Yapılan Gömü	Kaya Yarıklarına Yapılan Gömü	Taş-Sandık Mezarlara Yapılan Gömü	Taştan İnşa Edilen Mezarlara Yapılan Gömü
Adilcevaz		X	X		
Arin Berd	X				
Armavir Blur	X				
Atabindi		X			
Ayanis	X				
Çavuştepe	X				
Dayıpınarı		X			
Dedeli		X			
Dilkaya	X			X	
Dönertaş		X			
Erzincan-Altıntepe		X	X		
Habibuşağı	X				
Haftavan Tepe	X				
Hasanova		X			
Kalecik		X			
Karnıyarık		X			
Kayalıdere		X			
Kefir Kale					X
Liç				X	
Melekli			X		
Nor Ares	X				
Palu		X			
Pirot Höyük	X				
Sangar		X			
Şirinkale		X			
Van-Altıntepe	X		X		
Van Kalesi		X			

Grafik 1: Bazı Urartu merkezlerinde ele geçen urne sayıları (Sürün, 2024: 322).

617

Grafik 2: Urnelerin gömü türüne göre yüzdeleri dağılımı (Sürün, 2024: 322).

Erken Demir Çağ'da az sayıda örnekle temsil edilen oda mezarların krallık döneminde yaygınlaştığı belirtilmiştir. Urartu Dönemi'nde oda mezarlardaki en belirgin farklılık, oda sayısının artması ve odalarda yer alan nişlerdir. Erzincan-Altıntepe (Özgüç, 1961: 253–268; Özgüç, 1969: 15–16; Derin, 1993: Kat. No. 84; Karaosmanoğlu, 2015: 35–59) ve Kefir Kale'de (Burney, 1957: 51; Özfirat, 2019: 223–224) tespit edilen oda mezarlar bu tür mezarlara örnektir. Taş-sandık mezarlar erken dönemde olduğu gibi Orta Demir Çağ'da da az sayıda tercih edilmiştir. Krallık dönemindeki en önemli temsilci merkez Liç Nekropolü'dür (Öğün, 1978a: 672–673). Dilkaya'da tespit edilen urne gömüler (Çilingiroğlu, 1988: 232–233; Çilingiroğlu, 1991: 29–31) ile Liç'te ortaya çıkarılan urneler benzer özelliklere sahiptir. Bu sebeple içerisine urne gömü yapılan taş-sandık mezarlarının her iki dönemde de benzerlik taşıdığı ileri sürülebilir.

Toprağa açılan çukurlara yapılan urne gömülere Erken Demir Çağ'da (Urartu Beylikler Dönemi) rastlanmamıştır. Bu nedenle bu tür mezarlara yapılan urne gömülerin krallık dönemiyle başladığını ileri sürmemiz mümkündür. Toprağa açılan çukurlara yapılan urne gömülerin inhumasyon gömülerdeki karşılığı basit toprak mezarlardır. Urne gömülerin en yoğun uygulandığı mezar türü budur. İnhumasyon ya da kremasyon fark etmeksizin her iki mezar türü de “halk mezarları” olarak adlandırılmaktadır (Öğün, 1974: 443–447; Deniz, 1986: 119–123). Toprak mezarların sayıca fazla olması ve bu tip mezarlarda urnelerin yoğun olarak tespit edilmesi, urne gömü geleneğinin yaygınlaşması ve bu geleneğin yönetici/soylu sınıf dışında halk tarafından da uygulandığını göstermesi açısından önemlidir (Sürün, 2024: 112).

Urartu Krallık dönemiyle birlikte urne gömülerin yapıldığı bir diğer mezar türü de kaya yarıklarına yapılan urne gömülerdir. Urartu'nun erken dönemlerinde görülmeyen bu urne mezar tipi, krallık dönemiyle birlikte uygulanmaya başlanmıştır. Urartu'da doğal kaya yarıklarına yapılan inhumasyon türünde bir gömü geleneği bulunmamaktadır. Bu nedenle bu mezar tipinin urne gömülerle birlikte ortaya çıktığını ileri sürmek mümkündür (Sürün, 2024: 112). Bu tür mezarlar Erzincan-Altıntepe (Emre, 1969: 281; Özgüç, 1969: 27), Iğdır-Melekli (Barnett, 1963; Özfirat, 2017), Adilcevaz (Öğün, 1978a: 669–670) ve Van-Altıntepe'de (Sevin vd., 1999: 424; Yiğit vd., 2005: 86) tespit edilmiştir.

Erken Demir Çağ'da urne kapları çömleklerle sınırlıyken krallık döneminde tipolojik açıdan bir gelişim söz konusu olmuştur. Yaygın form yine çömlek olmakla birlikte testiler ve amphoralar da urne kabı olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte çömlek formundaki metal kaplar ile “saray seramiği” olarak adlandırılan urne kapları dikkat çekicidir. Urne mezarlarda ele geçen kişisel eşyalar ya da ölü hediyeleri de krallığın gelişmişliğinin bir göstergesi olarak çeşitlenmiş ve zenginleşmiştir. Bu durumda muhtemelen ölen kişinin statüsü de etkili olmuştur (Sürün, 2024).

Urne gömü geleneğinde gelişim gösteren bir diğer unsur da ölü hediyeleri ya da ölüye ait kişisel eşyalardaki çeşitliliktir. Erken dönem urne gömülerinde daha çok boncuklarla temsil edilen mezar eşyaları, krallık döneminde kadın, erkek ve çocuk fark etmeksizin sayıca artmış ve çeşitlilik

kazanmıştır. Urne mezar armağanlarını; takılar ve kişisel süs eşyaları (boncuklar, bilezikler, yüzükler, küpeler, pazubentler, süs iğneleri, fibulalar, cımbızlar, pendantlar, kemerler ve mühürler), silahlar (bıçaklar/bıçak uçları, hançerler, ok uçları, mızrak uçları), kılıçlar, demir baltalar, pişmiş toprak eserler ve kemik buluntular şeklinde gruplandırmak mümkündür (Sürün, 2024: 120–131) (Görsel 2).

Urartu Krallığı'nın yıkılmasından sonraki süreçte urne gömü geleneğine ilişkin veriler oldukça sınırlıdır. Pers ve Makedon savaşlarıyla birlikte bölgede Hellenistik Dönem başlangıcı–Geç Demir Çağ–Geç Demir Çağ sonu şeklinde bir kronolojik sürece girildiği kabul edilmektedir (Sagona ve Sagona, 2003: 105; Altunkaynak ve Özdemir, 2019: 193–256; Işıklı ve Parıltı, 2019: 192). Geç Demir Çağ olarak adlandırılan süreçte tespit edilen mezarlardaki en büyük problem kronolojidir (Kalkan, 2008). Bu nedenle mezarların tarihlendirilmesinin oldukça güç olduğu vurgulanmıştır.

Bu dönemle ilişkilendirilen ve kremasyona ilişkin bulguların tespit edildiği merkezler arasında Erzincan-Altın-tepe (Yılmaz ve Karaosmanoğlu, 2019: 328) ve Van Kalesi Höyüğü (Konyar, 2011; Sevin, 2012: 360–361) yer almaktadır. Van Kalesi Höyüğü'nde Urartu evresi ile Post-Urartu arasına tarihlendirilen iki çocuk mezarı tespit edilmiştir. Bu mezarlardan birinde üzerinde delik ve yıldız motifi bulunan, Urartu özellikleri gösteren bir urnenin ele geçtiği belirtilmiştir (Tarhan ve Sevin, 1993: 410). Bir diğer mezar ise taş-sandık türündedir. Bu mezar, içerisinde ele geçen yanmış kemik ve kül kalıntıları nedeniyle dikkat çekicidir. İçerisinde başka türde bir buluntu ele geçmeyen mezarda kremasyon kalıntılarının ahşaptan bir sanduka içine yerleştirildiği belirtilmiştir. Sandukanın çentik şeklinde halkalarla bezeli ve çivilerle tutturulmuş bir deri ile sarılı olduğu ifade edilmiştir (Tarhan ve Sevin, 1994: 848; Tarhan, 1994: 40).

Erzincan-Altın-tepe'de tespit edilen mezarlar Geç Demir Çağ–Akhaimenid Dönem'e tarihlendirilmiştir. Burada Geç Urartu'ya ait olduğu belirtilen bir depo binasının zemininin hemen altında dört mezarın tespit edildiği ifade edilmiştir. Mezarlardan biri çömlek mezar, diğer üçü basit toprak mezar türündedir. Mezarlarda yer alan gömüler inhumasyon türündedir. Ancak bu basit toprak mezarlardan birinde yakma izlerinin tespit edildiği belirtilmiştir (Yılmaz ve Karaosmanoğlu, 2019: 328).

SONUÇ

Urartu Krallığı'nda kremasyon ya da urne gömü geleneğinin hangi yolla aktarıldığı konusu tartışmalı olup bu konuda kesin bir yargıya varmak güçtür. Ancak konuya ilişkin ortaya atılmış çeşitli görüşler ve üzerinde yoğunlaşılacak bazı temel yaklaşımlar bulunmaktadır. Kremasyon ve buna bağlı olarak urne gömü geleneğinin Anadolu'da Neolitik Dönem'den itibaren varlığı göz önüne alındığında, bu geleneğin kökenini Anadolu'ya dayandırmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Anadolu'da kronolojik bir süreklilik içerisinde devam eden bu uygulama, Demir Çağı'nda da varlığını sürdürmüştür.

Urartu Krallığı, Anadolu'daki çağdaşı olan Geç Hitit krallıkları ile çeşitli ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Bunun dışında Yeni Assur ile askerî, siyasi ve sosyal ilişkiler kurmuştur. Ancak Yeni Assur'da yakarak gömme geleneğinin yaygın olarak tercih edilmediği bilinmektedir. Bu nedenle

Yeni Assur ile bu konuda doğrudan bir etkileşimden söz etmek güç görünmektedir. Geç Hitit krallıklarından Karkamış'ta tespit edilen urnelerin Kıbrıs örnekleri ile benzerlik göstermesi ve Anadolu örneklerinden kısmen ayrılması dikkat çekicidir. Bu noktada söz konusu geleneğin; toplum içerisindeki farklı etnik gruplardan, nüfus aktarımlarından ya da Hurri kökenli topluluklardan gelen bir gelenek olarak değerlendirilmesi mümkündür. Nüfus aktarımları sırasında köle ya da esirler aracılığıyla urne gömü geleneğinin aktarılmış olabileceği de belirtilmektedir. Ancak temelde iş gücü ve çeşitli amaçlar doğrultusunda değerlendirilmek üzere getirilen bu gruplara ait bir uygulamanın, Urartu kralları gibi soylu ve yönetici kişiler tarafından benimsenerek uygulanması çok olası görünmemektedir. Ayrıca nüfus aktarımlarının özellikle krallık döneminde ve sınırların genişlediği süreçte yoğunlaştığı, buna karşılık Erken Demir Çağ'da da kremasyon gömülerinin varlığının bilinmesi, bölgede bu gömü anlayışının daha erken dönemlerden itibaren tanındığını göstermektedir.

Kuzey Suriye'de kremasyon geleneğinin Deniz Kavimleri ile birlikte yaygınlaştığı belirtilmektedir (Bienkowski, 1982: 80–87). Hitit kremasyon ritüelleri ile Kuzey Suriye'de Tell Chuera'da tespit edilen urneler arasındaki benzerlik de dikkat çekicidir. Bu durum, Anadolu'da Kuzey Suriye'ye göre daha erken başlayan kremasyon uygulamasının, Hititlerle kurulan ilişkiler aracılığıyla Kuzey Suriye'ye Anadolu'dan taşınmış olabileceğini düşündürmektedir.

Kuzey Suriye ile Urartu arasındaki ilişkiler, köken tartışmaları açısından göz önünde bulundurulması gereken önemli etkenlerdendir. Urartu'da görülen fildişi eserler ile siren eklentili kazanlar gibi Kuzey Suriye ile ilişkilendirilen buluntular, bu etkileşimin önemli göstergeleri arasında yer almaktadır. Kuzey Suriye ile Urartu arasındaki etkileşimler iki şekilde değerlendirilebilir: Kuzey Suriye'den gerçekleştirilen nüfus aktarımları ve Kuzey Suriye'de yerleşik olan Hurri toplulukları. Kuzey Suriye'de uygulanan urne mezar geleneği nüfus aktarımları aracılığıyla Urartu toplum yapısı içerisinde yer edinmiş olabilir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere savaş esiri ya da köle olarak getirilen topluluklara ait bir uygulamanın krallık yönetimi tarafından benimsenerek sürdürülmesi çok olası görünmemektedir. Bu noktada Kuzey Suriye'de egemenlik kuran Hurrilerin, Urartu toplum yapısının kökeninde yer aldığı dikkate alındığında, kremasyon ve urne gömü geleneğinin Hurriler aracılığıyla Kuzey Suriye üzerinden Urartu'da uygulanmaya başlanmış olabileceği ileri sürülebilir. Bununla birlikte her iki uygulamanın da (kremasyon ve urne gömü) temelde Anadolu kaynaklı olduğu düşüncesi de güçlü bir olasılık olarak değerlendirilebilir.

Kremasyon uygulaması Urartu'nun erken dönemlerinden itibaren görülmekle birlikte krallık döneminde daha yaygın bir şekilde uygulanmaya devam etmiştir. Bununla birlikte inhumasyon gömü geleneğinin Urartu'nun tüm evrelerinde daha yaygın olduğu görülmektedir. Erken Demir Çağ'da az sayıda örnekle temsil edilen urne mezarlar, krallık dönemi ile birlikte farklı mezar tipleri içerisinde daha yaygın biçimde görülmeye başlanmıştır. Krali kaya mezarları ile "halk mezarları" olarak adlandırılan basit toprak mezarlara yapılan urne gömüler, bu uygulamanın toplumun farklı kesimleri tarafından benimsendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, kremasyonun yalnızca soylu sınıfa özgü olduğu görüşü ile de çelişmektedir. Bu durum; Urartu'nun farklı etnik grupların dini inançlarına gösterdiği hoşgörünün de bir göstergesidir.

Urartu Krallığı'nda merkezi otoritenin güçlenmesi, başarılı siyasi ve askerî politikalar, toplum yapısındaki çeşitlilik ve inanç konusundaki ılımlı yaklaşımlar, diğer alanlarda olduğu gibi urne gömü geleneği için de uygun bir uygulama ortamı sağlamıştır. Post-Urartu ya da Geç Demir Çağ evresinde ise mezarlar ve ölü gömme geleneklerine ilişkin veriler oldukça sınırlıdır. Ancak az sayıda da olsa tespit edilen yanık izleri ile yanmış kemik ve kül kalıntıları, kremasyon geleneğinin devam ettiğine ilişkin somut veriler sunmaktadır. Eldeki bulgular doğrultusunda toprağa açılan çukurlara yapılan kremasyon gömüler, urne gömüler ve çömlek (küp) mezarların varlığından söz etmek mümkündür. Bununla birlikte küp mezarların inhumasyon türünde olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum çömlek (urne) mezarlarla birlikte küp mezar geleneğinin de varlığını göstermesi açısından önemlidir.

Urartu Krallığı'nda urne gömülerin gelişimini; hoşgörülü yönetim anlayışı ve farklı etnik kökenlerin varlığı ile açıklamak mümkündür. Bununla birlikte urne gömü geleneğinin yaygınlaşmasını çağdaş zaman diliminde geniş bir coğrafyada görülen ortak bir kültürel eğilim olarak değerlendirmek de mümkündür. Anadolu ve Anadolu dışındaki örnekler incelendiğinde aynı tarih aralığında urne gömülerin belirgin bir gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Urne gömüler Kuzey Suriye'de MÖ 1. binyılın başlarında yaygınlaşmıştır. Orta ve Batı Anadolu'da ise MÖ 8.–7. yüzyıllarda belirgin bir yoğunluk söz konusudur. Urartu'nun çağdaşı olan Yeni Assur'da urne gömülerin yaygın olarak tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Kıta Yunanistan'da da MÖ 9.–8. yüzyıllarda urne gömülerin yaygınlaştığı görülmektedir. Söz konusu bölgeler arasında urne gömülerin yoğunlaştığı tarih aralığı genel olarak MÖ 9.–6. yüzyıllar olarak değerlendirilebilir. Bu tarih aralığı Urartu'nun krallık dönemi ile örtüşmektedir. Bu nedenle Urartu Krallığı'nda urne gömülerin yaygınlaşmasını, MÖ 9.–6. yüzyıllar arasında geniş bir coğrafyada etkili olan bir gömü geleneğinin bölgesel bir yansıması olarak değerlendirmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Alkım, B. (1966). Gedikli (Karahüyük) Kazısı Birinci Ön-Rapor. *Bellekten*, 117(30), 1-26.

Altunkaynak, G., Özdemir, M. A. (2019). Alaybeyi Höyük Demir Çağ Tabakaları ve Buluntuları. In G. Altunkaynak (Ed.), *Karaz'dan Büyük İskender'e Erzurum Ovasında Yeni Bir Kesif: Alaybeyi Höyük* içinde (183-274). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Barnett, R. D. (1963). The Urartian Cemetery at Igdyr. *Anatolian Studies*, 13, 153-198.

Belli, O. (1982). Urartular'da Hayat Ağacı inancı (1 levha ile birlikte). *Anatolian Research*, (8), 237-246.

Benedict, R. (1980). Urartians and Hurrians. *Journal of American Oriental Society*, 81, 100-112.

Bieńkowski, P. A. (1982), Some Remarks on the Practice of Cremation in the Levant. *Levant*, XIV, 80-89.

Bilgiç, E. ve Öğün, B. (1974). Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1972. *Türk Arkeoloji Dergisi*, XII(1), 31-35.

Bittel, K., Herre, W., Otten, H., Röhrs, M. ve Schaeuble, J. (1958). *Die Hethitischen Grabfunde von Osmankayası, Boğazköy-Hattuşa 2*. Berlin: WVDOG71.

Burney, C. A. (1957). Urartian Fortress and Towns in the Van Region. *Anatolian Studies*, VII, 37-53.

Çambel, H., Braidwood, R. J., Özdoğan, M. Ve Schirmer, W. (1990). 1988 Yılı Çayönü Kazıları. *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 59-81.

Çavuşoğlu, R. (2014). *Kemerler*. İstanbul: Rezan Has Müzesi Yayınları.

Çavuşoğlu, R. (2017). Urartu Krallığı: Kuruluş ve Yükseliş. Z. Taştan, M. Z. Duman ve E. Akköprü (Ed.), *Edebiyat Fakültesi Panelleri içinde* (105-114). İstanbul: Hiperyayın.

Çavuşoğlu, R., Biber, H., Kılıç, S. ve Yılmaz, H. (2019a). Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2017 Yılı Çalışmaları. *40. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 3. Cilt, 275-297.

Çavuşoğlu, R., Biber, H., Yılmaz, H., Kılıç, S., Coşkun, İ. ve Haydaroğlu, C. (2019b). Van Çavuştepe Kalesi ve Nekropolü 2018 Yılı Çalışmaları. *41. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 4. Cilt, 17-29.

Çavuşoğlu, R., Biber, H., Yılmaz, H., Kılıç, S., Coşkun, İ., Levendoğlu, M. F., Varol, O., Haydaroğlu, C. ve Polat E. (2022). Van Çavuştepe Kalesi Ve Urartu Nekropolü 2019-2020 Yılı Çalışmaları, *Kazı Sonuçları Toplantısı: 2019-2020 Yılı Kazı Çalışmaları*, 4, 67-80.

Çevik, N. (2000). *Urartu kaya mezarları ve ölü gömme gelenekleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Çilingiroğlu, A. (1984). Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları. *ANAR*, 9, 311-323.

Çilingiroğlu, A. (1985). Van-Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları. *VII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 151-162.

Çilingiroğlu, A. (1987). Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı. *IX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 229-248.

Çilingiroğlu, A. (1988). Van-Dilkaya Höyüğü, 1987 Kazısı. *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 261-272.

Çilingiroğlu, A. (1991). Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları, 1989. *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 271-276.

Çilingiroğlu, A. (1993). Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı, I*, Cilt 1, 469-491.

Çilingiroğlu, A. ve Kozbe, G. (1994). Ayanis Kalesi Kazısı, 1992. *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı, I*, 445-456.

Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.

Deniz, E. (1986). Kazılardan Elde Edilen Yanmış Kemikler Üzerinde Arkeobiyolojik İncelemeler. *II. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 119-128.

Derin, Z. (1993). *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir. Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (Erişim Tarihi: 06.04.12).

Derin, Z. (1994), The Urartian Cremation Jars in Van and Elaziğ Museums Anatolian Iron Ages III. *Anadolu Demir Çağları 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van [Bildiri]*. A. Çilingiroğlu, D. H. French, (Ed.), III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri, 6-12 Ağustos 1990, (49-62), Ankara: British Institute of Archaeology at Ankara.

Dönmez, Ş. (2003). Yeni Bulguların Işığında Orta Karadeniz Bölgesi Demir Çağı Çanak-Çömleğine Bir Bakış. *Anadolu*, 24, 1-17.

Dönmez, Ş. (2011). *Yeni Arkeolojik Araştırmalar Işığında İstanbul'un (Tarihi Yarımada) Neolitik, Kalkolitik ve Demir Çağı Kültürleri Üzerine Genel Değerlendirmeler. Vakıf Restorasyon Yıllığı 2. Restorasyon, Konservasyon*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Duru, R. (2006). *Gedikli Karahöyük I: Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın yönetiminde 1964-1967 yıllarında yapılan kazıların sonuçları/The results of excavations directed by Prof. Dr. U. Bahadır Alkım in the years 1964-1967*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Erdal, Y. S. (2002). Baklatepe Geç Tunç Çağı Mezarından Gün Işığına Çıkarılan Yanmış İnsan İskelet Kalıntılarının Antropolojik Analizi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 115-130.

Ekmen, H. (2012). Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Gömme (Kremasyon) Geleneği. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (1), 23-49.

Emre, K. (1969). Altın-tepe'de Urartu Seramiği. *Bellekten*, 131(XXXIII), 279-289.

Erdoğan, S. (2026). Late Iron Age Burials (Baskıda).

Erkanal, H. (1991). Gırnavaz Kazıları. *12. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I, 277-293.

Garstang, J. (1953), *Prehistoric Mersin Yumuk Tepe in Southern Turkey*. Oxford: Oxford Clarendon Press.

Goetze, A. (1957). Kulturgeschichte des Alten Orients/Abschn. 3, Unterabschn. 1 Kleinasien/von Albrecht Götze. *Kulturgeschichte des alten Orients*, 3, 17-25.

Hançerlioğlu, O. (1975). *İnanç Sözlüğü: Dinler, Mezhepler, Tarikatlar, Efsaneler*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Hogarth, D. G. (1914). *Carchemish I*. London: University Of California Press.

Işıklı, M., & Parıltı, U. (2019). Doğu Anadolu'nun Geç Demir Çağı: Sorunlar ve Çözümsel Perspektifler. In A. Özfirat, Ş. Dönmez, M. Işıklı, & M. Saba (Eds.), *Orta Ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med Ve Akhaimenid İmparatorlukları içinde (195-216)*. İstanbul: Ege Yayınları.

Kalkan, H. (2008). *M.Ö. 6-4. Yüzyıllarda Doğu Anadolu: Arkeolojik Veriler Işığında Tarihsel ve Kültürel Değerlendirme* (Yayımlanamamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, İzmir. Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (Erişim Tarihi: 16.03.2024).

Karaosmanoğlu, M., Özkan, H., Öztürk, N., Can, B. ve Korucu, H. (2005). Altıntepe Kazısı 2003. *26. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, 127-138.

Karaosmanoğlu, M. ve Korucu, H. (2015). Erzincan Altıntepe Kalesi. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 35, 36-59.

Kızıltan, Z. (2014). Marmaray-Metro Projeleri ve Yenikapı Arkeolojik Kurtarma Kazıları. *Colloquium Anatolicum*, XIII, 11-43.

Konyar, E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi* (Yayımlanamamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul. Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (Erişim Tarihi: 01.03.2023).

Konyar, E. (2011). Urartu Mezar Tipleri ve Gömü Adetleri. Kemalettin Köroğlu ve Erkan Konyar (Ed.), *Urartu Doğuda Değişim içinde (206-233)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Koşay, H. Z. (1968). Kuşsaray (Çorum) Sondajı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, VI (I), 89-97.
- Özfırat, A. (2005). Altıntepe. *Arkeo Atlas*, 4, 83-84.
- Öğün, B. (1978a). Die Urartäischen Bestattungsbräuche. *In Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*, Volume 2, 639-678.
- Öğün, B. (1978b). Die urartäischen Gräber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos. Ekrem Akurgal (Ed.), *Proceedings of the Tenth International Congress of Classical Archaeology* içinde (61-67). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özfırat, A. (2019). Van Gölü Havzası'nda Son Urartular ve Doğu Anadolu Yüksek Yaylası'nda Post-Urartu Dönemi. Aynur Özfırat, Şevket Dönmez, Mehmet Işıklı ve Mona Saba (Ed.), *Orta ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları* içinde (217-262). İstanbul: Ege Yayınları.
- Özgüç, T. (1969). *Altıntepe/2 Mezarlar, Depo Binası Ve Fildişi Eserler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sagona, A. G., & Sagona, C. (2003). The upper levels at Sos Höyük, Erzurum: A reinterpretation of the 1987 campaign. *Anatolia Antiqua. Eski Anadolu*, 11(1), 101-109.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Seeher, J. (1993). Tarih Öncesi Çağlar'da Ölüm ve Gömü. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*, 59, 9-15.
- Sevin, V. (1987). Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler. *Anadolu Demir Çağları-Anatolian Iron Ages*, 35-40.
- Sevin, V., Kavaklı, E. (1995). Van-Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü Kurtarma Kazıları 1992-1993. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 16/1: 331-350.
- Sevin, V. ve Kavaklı, E. (1996). *Van/Karagündüz: Bir Erken Demir Çağ Nekropolü - An Early Iron Age Cemetery*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V., Özfırat, A ve Kavaklı, E. (1999). 1997-98 Van/Altıntepe Urartu Nekropolü Kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, XXI(1), 421-425.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu Akeolojisi*. Der Yayınları, İstanbul.
- Sevin, V. (2012). Van Bölgesinde Post-Urartu Dönemi: Yıkıntılar Üzerinde Yeni Bir Yaşam. *Belleten*, 276(LXXVI), 351-368.

Sürün, Y. (2024). Urartu Krallığı'nda Urne Gömü Geleneği: Sosyo-Kültürel Bir Yaklaşım. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van. Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (Erişim Tarihi: 17.09.2023).

Tarhan, M. T., Sevin, V. (1993). Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları, 1991. *Kazı Sonuçları Toplantısı, XIV/I*, 407-429.

Tarhan, M. T. (1994). Recent Research at the Urartian Capital Tushpa. *Tel Aviv*, 21, 22-57.

Tarhan, M. T., Sevin, V. (1994). Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1990 Yılı Çalışmaları. *Belleten*, 57(220), 843-862.

Tarhan, T. (2007). Urartu Urnelerindeki Ruh Deliklerinin Sayısal Gizemi. G. Umurtak, g. Dönmez ve A.

Yurtsever (Ed.), Refik Duru'ya Armağan/Studies in Honour of Refik Duru içinde (259-264). İstanbul: Ege Yayınları.

Thomson, G. (2007). *Tarihöncesi Ege. Eski Yunan Tolumu Üzerine İncelemeler*. (Çev. Celal Üster), İstanbul: Yordam Kitap.

Topbaş, A. Efe, T. ve İlaslı, A. (1998). Salvage Excavations of the Afyon Archaeological Museum, Part 2: The Settlement of Karaoğlan Mevkii and The Early Bronze Age Cemetery of Kaklık Mevkii. *Anatolia Antiqua*, VI, 21-94.

Öğün, B. (1974). Urartu Halk Mezarları. *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, 443-447.

Öğün, B. (1978). Die Urartäischen Bestattungsbräuche. *In Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens*, Volume 2, 639-678.

Özbek, M. (1990). Son Buluntuların Işığında Çayönü Neolitik İnsanları. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, V, 161-173.

Özfırat, A. (2017). Melekli-Kültepe (Iğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi Ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti. *Olba*, XXV, 161-182.

Özgüç, T. (1948). *Die Bestattungsbräuche Im Vorgeschichtlichen Anatolia*. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Özgüç, T. (1969). *Altintepe/2 Mezarlar, Depo Binasi Ve Fildişi Eserler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Uhri, A. (2010). *Anadolu'da Ölümün Tarih Öncesi*. Bir Geleneğin Oluşum Süreçleri. İstanbul: Ege Yayınları.

Van Lonn, M. N. (1966). *Urartian Arts: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul. Leiden.

Woolley, L. (1952). *Carchemish III*. Verlag: Cambridge University Press.

Yener, K. A. Edens, C. Harrison, T. P. Verstraete, J. ve Wilkinson, T. J. (2000). The Amuq Valley Regional Project 1995-1998. *American Journal of Archaeology*, 104(2), 163-220.

Yılmaz, M. A., Karaosmanoğlu, M. (2019). Erzincan-Altıntepe Kalesi'nde Urartu Sonrası Sorunsalı. In A. Ö. Ş. D.-M. I. M. Saba (Ed.), *Orta Ve Doğu Anadolu Geç Demir Çağı: Post-Urartu, Med ve Akhaimenid İmparatorlukları* (323-350). İstanbul: Ege Yayınları.